

ARTUR KLARKIN ELMİFANTASTİKASINDA GƏLƏCƏYİN XƏBƏRDARLIĞI (Utopiya və antiutopiya janrları müstəvisində)

Elmi-fantastika janrının banilərindən olan ABŞ yazıçısı Artur Klarkın (Arthur Clarke, 1917-2008) utopik görüşlərinin bir çoxu reallaşmış, elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətləri kimi dünya elminə öz töhfəsini vermişdir. Onun əsərlərində təsvir edilən yenedünya, sosial quruluşlar utopik cəmiyyət istəyindən irəli gəlmişdir heç kəsə sirr deyil. Yazıçı utopiyaları təsvir edir, amma onun yaratdığı sosial narahatlıqları göstərmək üçün utopiya və distopiya ənənəsinə sadıq qalır. A.Klark əsərlərində lokallaşdırılmış sistemlərdən, fərdlərə tətbiq edilən güc üsullarından və mümkün apokaliptik gələcəkdən bəhs edir. Standartlaşdırma, təsnifat və kimliyin yoxluğu kimi məsələlər onun yaradıcılığında önə çıxır. İctimai və siyasi gündəm bir adi hadisədə göstərilirsə də, yaratdığı uydurma səhnə qorxunc şəkli alır. Ona görə də, distopik cəmiyyət T. Mor, T. Kampanella, O. Haksli, C. Oruel kimi A. Klarkın əsərlərində də belə cəmiyyətdə yaşayan insanlardan və onları idarə edən rəhbər orqanlardan asılıdır.

M.Fukonun əsərlərində utopiya, distopiya və siyasət arasındakı əlaqə intizam mexanizmlərinə çevrilən utopizmin təhlükələri ilə birlikdə göstərilir. M.Fukonu oxuyan zaman, utopiyaları idealizm maskası altındakı distopiya kimi görmək olur. Hər bir utopiyanın içində həmişə qaranlıq bir toxum var, distopiya güc və ya təkamül yolu ilə həmişə özünü ortaya qoyur. Bütün bunları nəzərə alsaq, Qreqori Kleysin qeyd etdiyi kimi, “böyük Avropa imperatorları öz qurduqları imperiyalarında utopiyaçıydılar” [5, s.29] fikri yerinə düşür. Tədqiqatçıya görə onlar şəxsi şöhrətləri haqqında hədsiz xəyallar qurur, bu xəyallara tabe olmaq istəməyənlərin təbliğatını isə distopiya adlandırdılar. Antiutopiya ilə utopiya arasında ən əsas, aparıcı, həllolunmaz ziddiyyət utopiyaların məhz kamilliklə bağlı durğunluğudur. Bu nöqtəyi-nəzərdən utopiya və antiutopiya münasibətlərindəki fərqi görməmək və dəyərləndirməmək olmaz. Bu iki ədəbi-bədii janr arasında qarşılıqlı inkar pafosu höküm sürür. Antiutopist bir qayda olaraq öz utopist rəqiblərinin konsepsiyasından irəli gələn praktiki baxışlarını əyani şəkildə nümayiş etdirməyi və bununla da onların əsassızlığını sübuta yetirməyə cəhd göstərir.

Əlbəttə ki, antiutopistin tənqid etdiyi konsepsiyaya mənfi münasibəti onun mövqeyində öz əksini tapır. Lakin oxucunu inandırmaq üçün o, maksimum obyektiv mövqə tutmalı, böhtan taktikasından imtina etməli, təhlil süzgecindən keçirdiyi konsepsiyaların ikinci dərəcəli əlamətlərini yox, əsas, səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırmalıdır. Bu halda utopiya ilə antiutopiya arasında güzgüvari münasibət yaranır; utopist də, antiutopist də eyni gerçəkliyi eyni şəkildə görür. Sadəcə əgər birinci hər şeyi müsbət dəyərləndirirsə, ikincinin bütün üsürlərə münasibəti mənfidir. Antiutopist cəmiyyətin müasir durumunu təqdir etməklə yanaşı gələcəkdə gerçəkləşəcəyi halda bəşər nəslinə qarşı yönələcək qorxunc bir qüvvədən bəhs edir. Deməli, antiutopistin indiki duruma münasibəti birmənalı deyil, bir qayda olaraq ziddiyyətli xarakter daşıyır: bir tərəfdən ictimai qurumlar kimi mövcud cəmiyyət də kamillik deyil, əks təqdirdə utopist konsepsiyaların yarıması üçün zəmin yaratmazdı, digər tərəfdən çağdaş durumu hər vəchlə qoruyub saxlamaq lazımdır, çünki əgər bu durumun daxilində müəyyən ictimai meyllərin nəticəsi kimi təşəkkül tapmış utopist konsepsiyalar gerçəkləşsələr, bəşər nəsli dəhşətli aqibət gözləyər. Deməli, antiutopistin mövcud quruluşla münasibəti ikilidir – eyni zamanda həm müsbət, həm də mənfidir. Totalitar nəzarəti qəbul edən bu cür təşkilatlar total institutların yaradılmasında vacib mexanizmdir. Elə bununla bağlı utopiyaları “bütün cəmiyyətlərin dayandığı məhdudiyyətlərin sistemə şəkildə gücləndirilməsi” kimi müəyyən etmək olar. Sivilizasiya dediyimiz şeylərin hamısı nizam və tənzimləmə ilə əlaqədardır. İnsanın maddi və ya instinktiv istəklərinə qarşı çıxan və Qorman Boşanın repressiya kimi müəyyən etdiyi məhdudiyyətlər [2, s.166] utopiyalarda həyata keçir. Siyasi düşüncədəki totalitar sistemlərin əsasını təşkil edən bu repressiya, hökmdar münasibətlərindən tutmuş tənzimləməyə qədər cəmiyyətin hər bir sahəsində qorunub saxlanılır. Bu mənada Çad Uolşun “Utopiyadan kabusa” əsərində qeyd etdiyi kimi Platonun Respublikasından başlayaraq bu günə qədər davamlı səfərbərliyə və ya konsentrasiya düşüncəsinə bənzəyən “bütün utopik mətnlərdə insan tamamilə siyasi heyvandır. Onun dövlətə daxil olması faktiki olaraq mənəvi və metafiziki bir təhsil sistemi ilə təmin edilir. Rütbə və peşəyə dövlət nəzarəti, sənətə senzura tətbiq edilir” [12, s.39]. Görünür elə bununla bağlı, utopik əsərlərdə ideal və mükəmməl cəmiyyətin, xüsusən fərdlərin vəziyyəti ilə əlaqəli distopik tərəflər göstərilir. Uyğunlaşmaq üçün fərd utopik cəmiyyətin tələblərinə uyğun davranır, amma eyni zamanda da bütövlüyünü itirmək təhlükəsi ilə üzləşir [12, s.141]. Qurulmuş cəmiyyətlər nizam və itaətdən, iyerarxiyadan asılı olduğundan fərdin istəkləri nəzər alınmır. Olsa belə, sistemin bütövlüyünü və davamlılığını qorumaq üçün bu istəklər yatırılmalıdır. Totalitar cəmiyyətin hər bir sahəsində belə təzyiqlər təşviq edilir, alman filosofu Herman Lübbenin də dediyi kimi “ya subyektin daxili varlığı içərisində möhkəmlənir, ya da dağılır... Sadəcə tərəfdarlar kifayət deyil. Totalitar idarəçiliyin mənəvi mexanizmi məhz dəstəklə kifayətlənmir” [9, s.237]. Harvard universitetinin professor Rozabet Moss Kanterin bu problemlə bağlı fikirləri maraqlıdır. O, bunu “nəzarət öhdəliyi” adlandırır və iddia edir ki, şəxslər öhdəliklərini müsbət qiymətləndirdikləri üçün totalitar normalara riayət edir və hakimiyyətə tabe olurlar. Elə bu zaman nəzarət öhdəliyi yaranır və nəzarət öhdəliyi yaratmağa çalışan vəziyyətlərdə, tələb edilənlər daha doğru, ədalətli və uyğun göründüyü üçün utopiyaları müəyyənləşdirən dəyərlərə uyğun gəlir və bu tələblərə əməl edilməyi təqdirdə səlahiyyətlərin sanksiyaları artır” [8, s.501]. Bu vəziyyətdə, utopik ideallar hər şeyi bilikli və qüdrətli bir hökmdarın daimi nəzarəti altında olan cəmiyyətdə oxşar vətəndaşların varlığına ehtiyac duyar. Belə şəraitdə insanlar azadlıqdan uzaq düşür, azad düşüncə yasaqlanır. Utopik əsərlərdə totalitar dövlətlərin nəzarət mexanizmi inkişaf etmiş sistem adıyla manipulyasiya etdiyini görmək olur. Belə əsərlərdə kütləyə nəzarət öz

⁴⁶ Dissertant Nigar.aa@mail.ru ADU

növbəsində dövlətin tələblərinə xidmət edir. A.Klarkın “Yer işığı”, “Uşaqlığın sonu”, “Şəhər və ulduzlar” romanlarında yuxarıda səslənən fikirləri görmək olur. Utopiya və distopiya ilə bağlı romanlar yazıldığı dövrün ideallarını və narahatlıqlarını əks etdirir, mövcud sosial, siyasi və iqtisadi sistemləri, güc strukturlarının mövqeyini tənqid etmək məqsədini daşıyır. Başqa sözlə, utopik əsərlərin təhlili həmin xalqın ictimai-siyasi vəziyyəti və tarixi haqqında əhəmiyyətli məlumatları, habelə dövlətin güclü və zəif tərəflərini izah edir, çünki utopiya yalnız bədii ədəbiyyatdan ibarət deyil, onun həmçinin siyasi və fəlsəfi arqumentləri var. Beləliklə, qeyd edilməlidir ki, XX əsr utopiya və distopiya romanları müharibələr, iqtisadi böhranlar, siyasi yüksəlişlər, sosial çəkişmələr və daha yaxşı bir gələcək üçün idealizmin itirilməsi ilə qeyd olunur. Təxminən, utopik idealların distopiya nəticələri A.Klarkın “Uşaqlığın sonu”, “Şəhər və ulduzlar” romanları spekulativ fantastikanın əsas xarakterinə çevrildi və distopiyamı ədəbiyyatda “vacib və müəyyənləşdirilən bir mədəniyyət qüvvəsi” halına gətirdi [3, s.5]. Nifaqı, düşmənçiliyi və rəqabəti aradan qaldırmağı hədəfləyən utopiyalardan fərqli olaraq kapitalizm və rəqabətə davamlı sosial iyerarxiyanın təsiri əsasən distopiya əsərlərində önə çıxdı. Ənənəvi utopiya - bərabərlik, istismarın ləğvi və pasifizm ideallarını əks etdirən sənaye icmalarını təsvir etdisə, onun pessimist xarakteri bu idealların nəticədə fəlakətə çevriləcəyini iddia edirdi [4, s.61].

Bu mənada müasir tədqiqatlarda daha yaxşı alternativ utopik tənziqləmə, daha pis distopiya reallığı spekulativ fantastika janrının subyektləri kimi qəbul edilir. Fantaziya ilə fərqli olaraq, spekulativ fantastika, mövcud vəziyyət və ziddiyyətləri nəzərə alaraq, yaxın gələcəkdə baş verə biləcək şeylər haqqında danışılır. Buna görə də utopiya və distopiyanın sərhədlərində olan spekulativ fantastika yeni alternativ model irəli sürdü. Dünya ədəbiyyatında spekulativ fantastikanın ən gözəl nümunələri Kanadalı yazıçı Marqaret Etvud hesab edilir. Adətən belə distopiya ilə bağlı əsərlərdə mövcud sistem satırının istehzasıyla fəş edilir, alternativ dünya modeli təsvir edilən eybəcər quruluşa qarşı qoyulur, amma eyni zamanda da bu tip əsərlərin mahiyyəti düşünmək, baş verəcək faciələr haqqında xəbərdarlıqdır. Spekulativ fantastikanın başqa bir qolu kimi, elmi fantastika janrı da müasir ədəbi prosesdə mühüm yerlərdən birini tutur. Məhz elmi fantastika utopiya ilə əlaqələndirilir, çünki mövcud sistemi şübhə altına almaqla, belə janrda yazılan əsərlərdə elmi texnologiyanın nəyə qadir olması ilə bağlı “spekulyasiya” etmək olur. Marqaret Etvudun “Başqa aləmlərdə: SF və insan təxəyyülü” əsərindən oxuyuruq: “Bu etiket (elmi fantastika - N.A.) düşündüyünüz iki termini bir araya gətirir, çünki elm – elmdən, yəni özünü sübutedici faktlarla maraqlandıracaq, fantastika isə – Latın kökündə olan fel mənşəli, mənası qəlibləmək, hazırlamaq və ya uydurmaq deməkdir – icad ediləni ifadə edəcək. Elmi fantastika ilə, bir termin tez-tez digərini ləğv etməyi düşünür. Beləliklə, bu cür kitablar faktiki proqnoz kimi qiymətləndirilə bilər, yəni, yarısı mümkün olan yaxın gələcək, yarısı xəbərdarlıq, yarısı isə indiki dövrün satirasıdır” [1, s.56].

İngiltərənin birbaşa iştirak etmədiyi bir vaxtda, Avropa XX əsrdə ictimai və siyasi quruluşlarda ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdı. “Rusiyadakı kommunist inqilabından sonra İtaliya, Almaniya və İspaniyada faşizmin artması baş verdi. Bu inkişaf qondarma formanın müəyyən xüsusiyyətləri ilə birləşərək yeni elmi fantastika növünü – antiutopik və ya distopik romanı” yaratdı [10, s.26]. Birinci Dünya müharibəsində zəhər qazının istifadəsi müharibədən sonrakı əsərlərdə öz əksini tapdı və atom müharibəsindən sonra distopiya janrını əhatə edən post-apokaliptik görüşlər meydana gəldi [6, s.150]. Beləliklə, Qreqori Klyesin də qeyd etdiyi kimi, gələcəyin elm tərəfindən yönəldiləcəyi və ya pozulacağı mövzusunun təməlinə utopiya idealının yalan, utopiyamı distopiyaya çevirən qeyri-müəyyənlik oldu. “Azadlıq və kobudluq bahasına əldə olunan elm, sağlamlıq və sərvət gətirə bilən utopiya təhlükəsizlik və bolluq qazandıra biləcəyi kimi, qaranlıq və dağıdıcı gücləri də ortaya qoyma potensialına malikdir” [5, s.169].

Eyni şəkildə, qabaqcıl texnologiyaların və mexaniki cəmiyyətlərin mümkün qaranlıq nəticələrinin xəbərdarlığı, xüsusilə XX əsrdə və iki Dünya Müharibəsi nəticəsində kosmik səyahətlər və fantastika ixtiraları yad qarşılaşmalara, süni intellektlərə və bəşəriyyət üçün təhlükə və təhdidlərə səbəb olan bu cür texnologiyalara çevrildi. A.Klarkın “Uşaqlığın sonu” əsərində də bu təhlükələr qeyd olunur. İnsanlar şüurlu şəkildə olmasa da, şüursuz şəkildə bilir ki, etdikləri elmi kəşflərlə, planlı şəkildə icra edilən və etdirilən rituallarla öz sonlarını yaxınlaşdırırlar. “Üst qüvvələr”in gəlişi ilə insanlar onlardan deyil, sonlarının yaxınlaşdığı həqiqəti dərk etdiklərindən qorxurlar: “Gəmilərimiz bir yarım sent əvvəl səmanıza girəndə bu, yarışmanın ilk görüşü idi. Baxmayaraq ki, sizi uzaqdan öyrənirdik, yenə də qorxduq və bizi tanıyacağımızı bildiyimiz kimi tanıdız. Bu, xatirə deyildi. Artıq zamanın elmin təsəvvür etdiyindən daha mürəkkəb olduğuna dair sübutlarımız var. Çünki bu xatirə keçmişlə deyil, gələcəklə bağlıdır və sənin soyunun hər şeyin bitdiyini bildiyi o illərin xatirəsidir. Əlimizdən gələni etdik, amma bu asan olmadı. Biz orada olduğumuz üçün sizin irqinizin ölümü ilə eyniləşdik” [7, s.19].

A.Klarkın distopiyası alternativ gələcəyin intellektual və emosional təsviri kimi onun “Kosmik Odissey” romanlar silsiləsində önə çıxır. Məhz bu romanlar silsiləsi yazıcının yeni, alternativ gələcənin təsvirində elmin nəyə qadir olduğunu əyani şəkildə ortaya qoyur. Silsiləyə daxil olan “2001: Kosmik Odissey” (2001: A Space Odyssey, 1968), “2010: Odissey İki” (2010: Odyssey Two, 1982), “2061: Odissey Üç” (2061: Odyssey Three, 1987) və “3001: Sonuncu Odissey” (3001: The Final Odyssey, 1997) romanları utopiya və distopiyanın baş tutacağı təqdirdə dünyanı bürüyən yeni və ağılsız problemlərin olacağına işarədir. Romanlar silsiləsi texniki tərəqqinin, atom müharibəsinin, kosmosa səyahətin və süni intellektin təhlükəsindən bəhs edir.

Bu romanlarda yazıçı texnoloji prosesləri təsvir edir və onun gələcək perspektivlərindən bəhs edir. O, kompüter texnologiyasının təhlükəsindən söz açır və bəşəri xəbərdarlıq edir. Yazıçı insanların yaratdıqları maşınların onların sona yetirməsində, robot dünyasının idarəçiliyini isə bəşəriyyətin fəlakəti kimi önə çəkir. Başqa sözlə, texniki tərəqqinin gətirdiyi təhlükədən danışır. Digər tərəfdən yazıçı atom müharibəsinin dəhşətini, inanılmaz fəsadlarını da təhlükə mənbəyi kimi səsləndirir.

Elmi fantastika janrında yazdığı əsərlərdə yazıçı təkcə “mükəmməllik” ideyasını təkzib etmir, o, daha çox stabil bir cəmiyyətin mahiyyətini açmağı hədəfləyir. Burada daha mükəmməl sistemlərə doğru irəliləyişi göstərsə də, texnoloji üfüqlərin genişlənməsini ağılsız hadisələrlə nəticələndiyini də önə çəkir. Bu A.Klarkın yaradıcılığında təkcə elmi fantastika janrında yazdığı əsərlərində dəyişikliyə cəhd deyil, həmçinin utopiyanın davamlı mübarizəyə, tərəqqiyə qarşı etirazının göstəricisidir. Bu mənada XX əsrin fantast-yazıçıları kimi A.Klark da klassik utopiyaya zidd mövqedə dayanır. Bir tərəfdən fantast-yazıçılar utopiyaya düşmən münasibət bəsləyirlər, digər tərəfdən, Britaniyalı fantast-yazıçısı Erik Frank Russelin də qeyd etdiyi kimi “yazıçı-fantastların ortağ cəhətlərindən biri daha yaxşı bir dünya yaratmaq üçün əsl və dərin istəkləridir” [11]. Burada heç bir ziddiyyət yoxdur. “Daha yaxşı dünya” ilə “ideal dünya” eyni mahiyyətə daşır. Daha yaxşı bir dünya elmi fantastika yazarları tərəfindən əsasən elm və təhsil vasitəsilə, həm də alternativ imkanların təqdimatı ilə əldə edilir. Bu alternativ imkanların əksəriyyəti siyasətdən daha çox, texnoloji inqilabla əlaqəlidir. Bura konstitusiyaların qurulması və siyasi tənzimləmələr, klassik utopiyanın əsas elementləri də daxildir ki, əksər yazıçılar üçün elə də cəlbədicə görünür.

Beləliklə, elmi fantastikada əhalinin əyləncəsindən daha yüksək məqsədlərə xidmət edildiyi görünür. Sərgüzəştlər və yaradıcı yeniliklər altında elmi fantastika mövcud güc strukturlarının nəticələrini şərh etməklə yanaşı, mümkün gələcəyi və cəmiyyəti müzakirə edir. Gələcəkdə bəşər nəslini gözləyən qorxunc fəlakətləri öz içərisində bəsləyib yetişdirən gerçəkliyin özü də dolayısı ilə antiutopiyanın tənqid hədəfidir. Deməli, antiutopiyada gerçəklik də, utopiya da heç vaxt birbaşa ifadə olunmayan, hüdudları müəyyən olmayan, çox vaxt ciddi cəhdlə gizlədilən və aramsız diskusiyalara səbəb olan ideal naminə tənqid olunur. A. Klarkın “Uşaqlığın sonu” romanındakı ideal cəmiyyətin altında əslində insan həbsxanasına bənzəyən, ciddi nəzarətdə olan distopik cəmiyyət dayanır.

Ədəbiyyat:

1. Atwood, M. In Other Worlds: SF and the Human Imagination. New York: Anchor, 2012. 272p.
2. Beauchamp, G. “Of Man's Last Disobedience: Zamiatin's We and Orwell's 1984”. Bloom's Literary Themes: Civil Disobedience. Ed. Blake Hobby. New York: Infobase, 2010. p.165-167
3. Booker, Keith M. The Dystopian Impulse in Modern Literature: Fiction as Social Criticism. Westport: Greenwood, 1994.
4. Balasopoulos, A. Anti-Utopia and Dystopia: Rethinking the Generic Field. Utopia Project Archive. Ed. Vassilis Vlastaras. Athens: School of Fine Arts Publications. 2011.
5. Claeys, G. Searching for Utopia: The History of an Idea. New York: Thames Hudson, 2011
6. Claeys, G. Encyclopaedia of Nineteenth-Century Thought. London: Routledge, 2005.
7. Clarke A.C. Childhood's End. UK: Del Rey. 2015. 224p.
8. Kanter, R.M. “Commitment and Social Organization: A Study of Commitment Mechanisms in Utopian Communities”. American Sociological Review 33.4, 1968. p.499-517.
9. Lubbe, H. “The Historicity of Totalitarianism.” Totalitarianism and Political Religions. Ed. Hans Meier. Trans. Jodi Bruhn. Vol. 1. New York: Routledge, 2004.
10. Scholes, R., Rabkin E. Science Fiction: History, Science, Vision. New York: Oxford UP, 1977.
11. Special Collections & Archives logo: Eric Frank Russell Collection. University of Liverpool. <https://libguides.liverpool.ac.uk/library/sca/efrussell>
12. Walsh, C. From Utopia to Nightmare. Connecticut: Greenwood Press, 1972.

Açar sözlər: A. Klark, elmi fantastika, gələcəyi xəbərdarlığı, “Uşaqlığın sonu”

Ключевые слова: А. Кларк, научная фантастика, предостережения о будущем, «Конец детства»

Key words: A. Clarke, Science Fiction, warning of the future, “Childhood's End”

Резюме

Предостережения о будущем в научной фантастике А. Кларка (на материале жанров утопия и антиутопия)

В американской литературе научная фантастика достигла своего апогея в произведениях А. Кларка. Писатель использовал в своих произведениях новейшие изобретения науки и давал свои альтернативные варианты. Но во всех случаях автор показывал опасность превращения утопии в антиутопию и предупреждал читателя. Хотя его романы «Конец детства» и «Город и звезды» представлены как описание утопического общества, являются отражением дистопии. В статье эти вопросы рассматриваются в научно-фантастических произведениях автора и определяются как предостережения о будущем. В данном случае творчество А. Кларка помогает жанрам утопии и антиутопии обрести новый смысл.

Summary

The warnings about the future in A. Clark's science-fiction (on the ground of the utopian and dystopia genres)

Science-fiction reached its top in American literature in A. Clark's literary works. The writer used the latest inventions in science or gave his own alternatives in his works. However, in all cases, the author showed the danger of changing the utopia to dystopia and warned the readers. His novels “Childhood's End”, “The City and the Stars” are presented as the description of utopian society, but are the reflection of dystopia. The article deals with these questions in science-fiction works by the author and they are defined as the warnings about the future. In this case, A. Clark's creative activity helps utopia and dystopia to gain new meaning.

РƏYÇİ: dos. Həmidə Əliyeva